

Kozma Tamás

Határmenti együttműködés a felsőoktatásban

Megjegyzés: Ez a tanulmány a Határmenti együttműködés a felsőoktatásban: főzárkózási stratégiák és együttműködési taktikák c. kutatás zárótanulmányának rövidített változata. A kutatást a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatta (azonosító: 508/1995).

A határ két oldalán lakók közt akkor bontakozik ki együttműködés - életük különböző területein -, ha *területi-társadalmi közösséget alkotnak*. Vagyis ha a határ két oldalán élők társadalmi kapcsolatok kötik össze, és ezek a kapcsolatok időben / fontosságban megelőzik az államiságot kifejező és megtestesítő határt. A határmenti együttműködések megalapozza, ha *a jelenlegi határ történetileg már kialakult területi-társadalmi közösséget választ szét*. Az így megosztott területi-társadalmi közösség *annál intenzívebben működik együtt, mennél tudatosabb politikai (kulturális) vezetői vannak*. A határok mentén az együttműködés politikai töltetűvé válik, és célja előbb-utóbb az őket elválasztó államhatárok módosítása is lehet.

Együttműködés alakul ki a határok mentén élők közt akkor is, ha nem a politikai identitás, hanem *tartós együttélés köti őket össze*. Ebben az esetben a határ már régebben kialakult térségeket, régiókat választ szét, amelyek lakói folytatják tradicionális szomszédsági vagy családi, rokoni alapú együttműködésüket annak ellenére, hogy államilag el vannak választva egymástól. A határmenti együttműködést a domborzati viszonyok mellett *infrastrukturális feltételek is segíthetik vagy hátráltathatják*. Természetesen *jelentős a szerepe a már többször említett "állami akaratnak"*. Az 1989/90-es fordulat e tekintetben éppoly jelentős Európa keleti részében, mint az európai közösség kezdetei voltak a kontinens nyugati felében nem sokkal a háború után. Nem véletlen tehát, hogy a határmenti együttműködésekre itt és most terelődik rá a megújult figyelem.

Ezek a határmenti együttműködés hagyományos magyarázatai. A modern magyarázat az, ha olyan gazdasági, kulturális, szolgáltató funkciók alakulnak ki a határmenti térségekben, amelyek túllépnek a meglévő határon, és fokozatosan eljelentéktelenítik. Gazdasági kooperáció esetén a határok lassan fölöslegessé válnak (a határok "légiesítése", "átjárhatósága" stb.). A *dinamikusan növekvő gazdaság* a határ egyik oldalán munkaerőt szív föl a határ túloldaláról is, kialakul a térségi beingázás, megindul a jövedelmi viszonyok kiegyenlítődése a határ két oldalán. A *humán szolgáltatások* valamilyen okból a határ egyik felén vonzóbbakká válnak, mint a másikon. A humán szolgáltatások közt az olyan oktatásnak van kitüntetett szerepe, amely valamiképp "piacosodik", egyúttal egyedi tanítást és tanulást tesz lehetővé, illetve sajátos igényeket kíván kielégíteni. A *tömegkommunikáció bizonyos formáinak* azonos közönsége alakul ki a határ mindkét oldalán.

Az ilyen és hasonló szolgáltatások hagyományosan városokban koncentrálnak. Ezért - és az egyszerűség kedvéért is - azt mondhatjuk, hogy *a korszerű határmenti együttműködések egy-egy város vonzáskörzetében virágznak föl igazán*. Hasonló hatásuk van - ha gyöngébb is - azoknak a várospárosoknak, amelyekben történetileg *funkciómegosztás jött létre*. A valódi

gondot azok a határszakaszok jelentik, amelyek *városhiányos térségeket választanak szét*. Ha ezekben a térségekben a tradicionális területi-társadalmi közösségek nem éleszthetők föl, akkor itt együttműködés alig szervezhető.

Az együttműködéseknek nem a harmadfokú képzés (felsőoktatás) az elsődleges terepe. Sokkal inkább azok a hagyományos társadalmi tevékenységek, amelyekben a tradíciók hatnak. Vagy pedig olyan mindennapi aktivitások, amelyekben az ott élők minél szélesebb rétegei vesznek részt (pl. kishatár-forgalom, árucseré). A felsőoktatásnak egy szempontból van fontos szerepe. A harmadfokú képzés a modernizáció fontos velejárója, a harmadfokú képzésben való részvétel - e részvétel aránya - a korszerűsödés nemzetközileg elfogadott mutatója (Ladányi A. 1996). Így hát a felsőoktatásba való bekapcsolódás, a felsőoktatási együttműködések - ha vannak és ahol vannak - mutatják az adott régió társadalmának fejlettségét.

Határmenti együttműködés és harmadfokú képzés

Az egyetemek és akadémiák (ma főiskolát mondanánk) határokon átnyúló hatása Európa-szerte ismert és jelentős volt. Oktatóik és a tudomány, amelyet műveltek és terjesztettek, nemzetközinek minősült. Vonzáskörzeteik pedig hasonlóképp keresztezték a határokat, mint ahogy a városi vonzáskörzetek általában is keresztezheték. Ezzel kapcsolatban azonban figyelembe kell vennünk az adott térség ún. tanulási potenciálját, a rendelkezésre álló intézményeket, illetve azokat az oktatási rendszereket, amelyekbe ezek az intézmények betagozódnak.

Egy korábbi vizsgálat föltárta, hogyan változik az észak-alföldi régió magyarországi oldalán a 18-23 évesek aránya, illetve milyen a várható iskolázottságuk (Kozma T. et al. 1996). A demográfiai hullámvölgy ellenére - amely az ezredfordulón eléri az említett korcsoportot is - ebben a térségben viszonylag magas a fiatalok aránya. Ugyanakkor iskolázottságuk a magyarországi átlagnál alacsonyabb. Mindez azt jelenti, hogy a régió magyarországi (határ)oldalán stabil, illetve növekszik a tanulási potenciál középfok után. Várható azonban, hogy elsősorban nem egyetemi lehetőségeket keresnek a továbbtanulásra, hanem ún. harmadfokú intézményeket. Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre a megfelelő statisztikai adatok a régió ukrainai, szlovákiai, illetve romániai oldalán. Saját és mások korábbi kutatásai alapján azonban azt föltételezzük, hogy a régióban lakók népesedési és tanulási magatartása a magyarországihoz hasonlóan alakulhat. Ezért föltételezzük azt is, hogy ebben a régióban - a határok különböző oldalain - olyan tanulási igények keletkeznek, amelyeket közép- és felsőfokú szakképző intézmények elégíthetnek ki.

A történeti áttekintések azt mutatják, hogy a határ különböző oldalain, de elsősorban a mai Szlovákia területén a felsőoktatás jelentős intézményei alakultak ki, illetve telepedtek meg. A Kassa-Eperjes-Miskolc körzetben felekezeti (elsősorban evangélikus) felsőoktatás, amely gyökereiben a reformációig nyúlik vissza. Hasonló intézménye a régiónak a debreceni református kollégium, illetve az arra rátelepített egyetem. A Debrecen-Nagyvárad várospárosban így a felsőoktatás az egyébként kulturálisan elmaradottabb Debrecenbe összpontosult, míg Nagyvárad a kereskedelem, a kultúra, valamint az egyházi (katolikus) és az állami igazgatás központja. A Kárpátalja városhiányos térség, amelynek tanítóképzését a századfordulón kezdték fejleszteni. Ez az a történeti háttér, amelyen a felsőoktatási intézmények ebben a régióban szerveződnak (Híves T., Radácsi I. 1997). Megállapítható, hogy a tudományos központ a debreceni egyetemi centrum maradt. Mellette a miskolci,

kassai, ungvári, illetve nagyváradai egyetem későbbi képződmény, amely elsősorban szűken szakmai jellegű.

A régiónak ebbe a felsőoktatási intézményhálózatába illeszkednek bele további olyan, elsősorban szakképző intézmények, amelyek az adott térség tanulási igényeit hivatottak kielégíteni. Várható, hogy ezek az intézmények elsősorban harmadfokú képzést nyújtanak majd egy vagy néhány foglalkozásban. Kívánatos, hogy kapacitásaikat a régió már meglévő intézményeit figyelembe véve alakítsák ki, és ezzel munkamegosztást hozzanak létre a régió intézményei között. Erre a mind hasonlóbba váló felsőoktatási irányítások is ösztönözhetik őket (normatív finanszírozás, tandíjas képzés, nemzetközi kooperáció a tudományos továbbképzésben). A fejlődést ebbe az irányba nyomnák a kibontakozó nemzetközi megállapodások (Kárpátok Eurorégió, Süli-Zakar I. 1996). Akadályozhatják viszont azok a szándékok, amelyek egy-egy országon belül - a közoktatás mintájára - megkezdtek a felsőoktatás nemzeti intézményrendszerének kialakítását.

A fölzárkózás stratégiája

A határmenti együttműködések vizsgálva az egyik jellegzetes magatartást "fölzárkózási stratégiának" neveztük el. Ezen azt értjük, hogy *a határ különböző oldalain lakók igyekeznek fölzárkózni a régió egészéhez*. Felsőoktatási intézmények alapítására törekszenek, hogy ezzel a régió egészében versenyképesek tudjanak maradni. Általában is arra törekszenek, hogy a régióban modell értékű társadalmi rétegeket kövessék.

Esetek. Az 1989/90-es fordulatot követően a magyar-szlovák, magyar-orosz (később ukrán), illetve a magyar-román határ menti térségekben magyar nyelvű felsőoktatási intézmények alapítása kezdődött meg. A már említett kutatás a nagyváradai Sulyok István Református Főiskolára, a beregszászi Kárpátaljai Tanárképző Főiskolára, valamint a komáromi Városi Egyetemre terjedt ki.

A *Sulyok István Református Főiskolát* a Királyhágó melléki református egyházkerület hívta életre 1990-ben. Kezdetben csak levelező oktatást szerveztek leendő hitoktatóknak (1990), 1991-től azonban nappali tagozaton is oktatnak. Az oktatást hagyományosan két szakon folytatják. Az esettanulmány megírásának idején hitoktató-nyelvtanár (német), hitoktató-jogász és hitoktató-diakónus képzés folyt. A hitoktató képzés egyházi erővel folytatódik (ez volt és maradt az alapképzés, amely biztosítja a felekezeti intézmény legitimitását). A szakpárokat a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárai oktatják (a diakónus képzés megfeleltethető a Debrecenben folyó szociális munkás képzésnek, a tanárképzésben pedig az egyetem pszichológusai és germanistái is részt vesznek). Az intézmény megszervezésében számottevően közrejátszott a református egyházon belüli feszültség a rendszerváltozás időszakában, a Királyhágó melléki magyarság (vezetőinek) törekvése arra, hogy a volt Partium se maradjon anyanyelvi intézmény nélkül. De főként az a körülmény, hogy a romániai felsőoktatás szűk felvételi keretszámait a Ceausescu-rendszerben politikailag ellenőrizték, a felsőoktatási rendszert - akárcsak az egész oktatást - államilag (központilag) szorosan kontrollálták, és a rendszer, a rezsím összeomlása után - törvényileg szabályozatlan maradt. Ez lehetővé tette a legkülönfélébb vállalkozások megjelenését a harmadfokú képzésben. Minthogy azonban a vállalkozási alapú képzésnek a térségben sem piaca, sem hagyománya nem volt, az így megjelenő intézmények mind "felsőoktatási intézményként" határozták meg magukat. A romániai felsőoktatási törvény megszületése óta ezek az intézmények többségükben igen nehéz helyzetbe kerültek, engedélyezésük (akkreditációjuk) nemzetközi

normák szerint kell történnék. A Sulyok Főiskola helyzete annyival könnyebb, hogy mögötte legitim szervezet, a református egyház áll. Az esettanulmányból kitűnik, hogy megtalálták a személyi kapcsolatokat a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemmél (bár a leírás az informális kapcsolatok fontosságát emeli ki), és várható, hogy ez az intézmény lesz segítségükre az akkreditáció során. Vélhető emellett, hogy a kolozsvári Protestáns Teológiai Főiskola - amennyiben az állam elismeri egyetemi fokúnak - szintén közreműködhet az akkreditációban.

A beregszászi magyar tanárképző főiskola alapítása 1993-ban kezdődött. Ekkor jegyezték be azt az alapítványt (Kárpátaljai Magyar Főiskoláért Alapítvány), amelyet a Magyar Pedagógus Szövetség, a Magyar Kulturális Szövetség, a kárpátaljai református, illetve római katolikus egyház, valamint a beregszászi városi tanács alapított. Egyelőre azonban csak ún. speciális képzést indíthattak - tehát olyan képzést, amely nem ad államilag elismert diplomát -, hiszen maga az intézmény még nem volt államilag elismerve. A speciális képzést, amely magyar nyelven folyt, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza) biztosította, kihelyezett tagozatként szervezve meg mindkét helyen az oktatást. A főiskolát 1996-ban államilag elismert magán felsőoktatási intézményként nyitották meg. Megnyitását három évnyi bürokratikus huzavona előzte meg, mindkét ország felső szintű vezetőinek megállapodásaival, közbelépéseivel, valamint a közbülső és helyi szinteken tengernyi félelemmel, félreértésekkel és félremagyarázásokkal. Megindulását nem kevés szakmai versengés is kísérte a régió már meglévő felsőoktatási intézményei részéről (ungvári egyetem, munkácsi tanítóképző), amelyek szintén számot tartanak a magyar nyelvű hallgatókra, bár csak részben biztosítanak (biztosíthatnak) nekik anyanyelvi programokat. Elősegítette viszont az indulást a református egyház, amely épületet biztosított az induló intézménynek.

A komáromi városi egyetem 1992-ben indult. Szemben a korábbiakkal, ezt az önkormányzat kezdeményezte, és az biztosította az első helyiségeit is (később, többek közt, a református püspöki hivatal is bekapcsolódott). Sajátos helyzetét jellemzi, hogy a környékbeli magyar nyelvű középiskolák is a támogatók közt szerepeltek, valamint hogy tengeren túli magyar támogatást is sikerült szerezni hozzá. Eredetileg a győri Apáczai Tanítóképző Főiskola, a soproni Benedek Elek Óvóképző, valamint a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kihelyezett tagozatainak konzultációs központja volt, később a Kertészeti Egyetem (kecskeméti főiskolai kar) is bekapcsolódott a képzésbe. Jelenleg is az ezen intézmények által szervezett és működtetett tagozatokon folyik a képzés, munka melletti formában. Az esettanulmányból kivehető, hogy az intézmény éles vitahelyzetben van a jelenlegi kormányzattal, hiszen a felsőoktatás szlovákiai rendszeréhez és törvényi szabályozásához nem illeszkedik. Ezért a forma, amelyet kialakítottak, sérülékeny, jóllehet mindeddig sikerült megtalálni fenntartásának még legitim módját. Az esettanulmány alapján az jósolható, hogy ez az oktatási forma, amely leginkább emlékeztet a nem hagyományos távoktatási és konzultációs központokra, a régió igényeit figyelembe véve a leginkább keresett. Ugyanakkor a hagyományos felsőoktatási rendszerbe akkor is nehezen illeszthető, ha leszámítjuk az ellene indított ideológiai színezetű támadásokat.

Szereplők. Mindhárom esetnek megvannak az egymással jól azonosítható, illetve a közös szereplői. Magatartásukat neveztük el az imént "fözlárkózási stratégiának". E szereplők közül alább a helyi politikai-kulturális elitet, a magyarországi felsőoktatás intézményeit, az állami irányító szervezetet, illetve a civil szervezetek meglétét vagy hiányát emeljük ki.

A nagyváradai főiskolát a Királyhágó melléki Református Egyház kezdeményezte. Ebben a történetben az RMDSz nem kapott jelentős szerepet (minden bizonnyal azért, mert számára a

Bolyai Egyetem visszaállítása a tét). A tét is kisebb volt itt, hiszen Románia területén más magyar nyelvű felsőoktatási kezdeményezések is megjelentek (Csíkszereda, székelyföldi "regionális egyetem" és ennek "tagintézményei" stb.). Így tehát a nagyváradi történetet nevezhetjük a három körül a leginkább tradicionálisnak. Annál is inkább, mert itt egyfajta önerőre támaszkodás is nyilvánvaló, nincsenek tengeren túli vagy akárcsak európai szintű támogatók. Ezzel szemben a beregszászi főiskola elsődlegesen a magyarok kulturális szövetségének, illetve a magyar pedagógusok szervezetének a kezdeményezése. Kétségtelenül szerepet kapnak benne az egyházak is (nemcsak a református), de szerepük a közreműködés, nem pedig a kezdeményezés. Viszont közreműködőként megjelenik a helyi közigazgatás (ez nem jelent meg Nagyváradon). A politikai-kulturális vezető réteg a beregszászi történetben inkább világi, mint egyházi jellegű, és támaszkodhat az "államhatalom" helyi szintjére. Itt a tipikus posztkommunista helyzettel találkozunk, amikor az irányításban működők nagyobb nyomatókkal szándékoznak föllépni, mint a civil és egyházi szerveződések. A komáromi esetben is szerepel a (református) egyház, szerepe azonban csak kiegészítés az oktatásügyi és a civil szervezetek akciója mellett. A kezdeményezés nem túl hatásos, de a leginkább modernizált. Itt egy szakértelmiség keres társadalmi támogatást saját szakmai - noha politikai színezetű - kezdeményezéséhez. A három eset jól tükrözi a helyi elit modernizálódásának fokát és politikai kultúrájának különbözőségeit.

A fölzárkózási stratégia fontos szereplői a magyarországi intézmények. Jelentős szerep a határmenti intézményeknek jut (Győr, Nyíregyháza, Debrecen), más intézmények inkább kiegészítésül, nem ritkán csak epizód szereplőként jelennek meg (ahogy egyéb kezdeményezésekben is ott vannak, pl. Királyhelmeceken, Csíkszeredában stb.). Úgy tűnik, sikeres intézményalapításhoz olyan konszolidált felsőoktatási intézményre van szükség a határ magyarországi oldaláról, amely nem a saját létfenntartásáért küzd, hanem szakmailag is legitimálni tudja a határ túloldalán keletkező felsőoktatási intézményt. Annál is inkább, mert a magyarországi intézmények modern képzési kínálatai (pl. vállalkozó képzés, menedzser tanfolyamok, agrár-oktatás) valójában eltér a régióbeliek keresletétől. Ez a kereslet meglehetősen konzervatív (pedagógus), úgy tűnik, nem indult meg még a modernizálódás útján. Az esettanulmányok alapján úgy véljük, hogy a szóban forgó határmenti intézmények egyik fontos (noha rejtett) funkciója egy, elsősorban érettségizett lányokra jellemző, a verbális kommunikációhoz (anyanyelv) erősen kötődő harmadfokú képzési igény kielégítése.

A felsőoktatás tradicionális hálózatán akkor sikerült rést ütni, amikor a központi irányítás meggyöngyült (Romániában az előző rezsim bukása, Szlovákiában és Ukrajnában pedig a függetlenség kikiáltása után közvetlenül). Ebből azt a tanulságot vonjuk le, hogy a régió sajátos felsőoktatási igényeit a megszokott központi irányítás nem vagy nem jól érzékeli. Ebből súlyos, bürokratikus huzavonák keletkeznek, amelyek máris létükben fenyegetik a még csak alig létrejött intézményeket. Nem jöttek még létre a harmadfokú képzés iránti igények kielégítésének világnézeti, politikai és szektor semleges szabályozásai, amelyek birtokában az intézmény alapítás mintegy automatikusan ("normatívan") volna elbírálható. Sőt a leírásokból éppen az tűnik ki, hogy még a nevében ilyen nem kormányzati szervezet (akkreditációs bizottság) is a kormányzati politika szolgálatára használható föl. Mindez szinte törvényszerűen váltja ki az állami szintű beavatkozásokat a magyarországi fél részéről, aminek eredményeképp egy regionális harmadfokú képzés ügye államközi politika rangjára emelkedik, problémái pedig eszkalálódnak. Magyarországi részről is világos a kormányzati szintű beavatkozás, még ha ez a beavatkozás többé vagy kevésbé magán viseli is a piaci színezetet (Illyés Alapítvány, Soros Alapítvány).

A *civil szervezetek* szerepe eltörlül a beregszászi esetben, ahol a főiskola fölavatására a magyar kultuszminiszter is megjelenik. Erőtéljes a komáromi esetben, azzal együtt, hogy támogatásuk ellenére is ez a kezdeményezés a legtörlékenyebb (az etatista kormányzati oktatáspolitikával szemben per definitionem nem tudnak védelmet nyújtani). Jelen vannak a nagyváradi esetben - még akkor is, ha a romániai civil szervezetek államosítva vannak, akár a református egyház státusát tekintjük, akár más szervezetekét. Ettől némileg eltérő a régió kívüli civil szervezetek közreműködése és e közreműködés hatása. A beregszászi esetben ilyen közreműködést nem tapasztaltunk, itt - bár kifejezetten regionális szereplőkű intézményről van szó, mint mondtuk, ez az állami külpolitika szintjén vált "ügyé". Holland egyházi szervezetek viszont aktívan működtek közre a nagyváradi esetben, pontosabban a régióban, ahol vállalkozásfejlesztésbe kezdtek. Ez a történet (szatmári vállalkozásfejlesztés) azonban túllépi jelen vizsgálódásunk kereteit, jóllehet megfogalmazza azt a kérdést, amelyet bevezetőben már föltettünk: mennyiben modernizálódik az a kapcsolat, amely a bihari vagy a szatmári térségben az ott lakókat egymással a határok ellenére is összeköti. Ha ezekben a kapcsolatokban nem az anyanyelv használat a meghatározó többé, akkor társadalomkutatási szempontból is valószínűsíthető, hogy nemcsak látszólagos kezdeményezésekről van szó, hanem új fejlődési irányról. A felsőoktatási intézmények keletkezésének története azonban egyelőre arról árulkodik, hogy ezekben a térségekben az együttműködést eredményesen egyelőre még a tradicionális térségikapcsolatokra lehet építeni.

Önértelmezések. Magatartásukat a szereplők - az elmondottaknak megfelelően - hagyományosan értelmézik és mutatják be. E tradicionális önértelmezés két eleme a nemzettudat, illetve a felsőoktatás szimbólikus fölfogása.

A *nemzettudat* minden közreműködő részéről az önértelmezés kiinduló pontja. Mindhárom esetben azért kezdeményeznek felsőoktatási intézményt, mert arra a nemzeti közösségnek van szüksége - ennek megfelelően azért támadják ezeket a kezdeményezéseket, mert nemzeti szeparatizmushoz vezetnek (a "magyar" elnevezést pl. egyetlen esetben sem szabad használni). Az persze természetes igénye a lakosságnak az adott régióban, hogy az anyanyelvén tanulhasson. Ezt azonban egyetlen esetben sem lakossági igényként jelenítik meg - holott ez az igény a statisztikák szerint nagyon is jelen van az adott régióban -, hanem nemzeti igényként, amelynek állami, sőt államközi támogatásra van joga és szüksége. Így tehát a határmenti lakosság felsőoktatás iránti igénye minden fél részéről a nemzeti identitás kihívásaként jelenik meg. Bármennyire szakmai jellegű a képzés (pl. agrárképzés), az ilyen felsőfokú szakmai képzés iránti igény is gyorsan és könnyen átpolitizálódik (a komáromi "városi egyetemet" nemcsak magyarul nem szabad elnevezni, hanem angolul vagy latinul sem).

A harmadfokú képzés iránt növekvő igényeket olyan felsőoktatási intézményekkel igyekeznek kielégíteni, amelyek nemcsak képzést nyújtanak, hanem egyúttal *szimbólikus jelentésük* is van. Szereplük, hogy a nemzeti létet erősítsék (vagy, másik oldalról nézve, gyöngítsék, kétségbe vonják), akkor is, ha programjaikra az adott formában nem föltétlenül volna szükség. A magyarországi statisztikák, valamint a középfok utáni képzésre jelentkezők arányát tekintve a harmadfokú szakképzések iránti igények a régióban dinamikusan növekedni fognak. Ezzel az igénynövekedéssel szemben olyan intézményi kínálat áll, amely nem veszi figyelembe az anyanyelv iránti keresletet, tehát számottevő rétegeket elveszt egy intézményközi versengésben. Ez a "piaci racionalitás" azonban hiányzik a szereplők önértelmezéséből. Számukra a felsőoktatás még mindig a föltófelé tartó mobilitás csatornája

egy rendies társadalomban, aminek révén uralni lehet bizonyos csoportok társadalmi helyváltoztatását és politikai érdekérvényesítését.

A túlélés taktikája

Korszerűsödő régióközpontok, mint láttuk, vonzzák a körzetükbe eső lakosokat akkor is, ha vonzáskörzetüket határ választja ketté (Bécs és a magyarországi Dunántúl esete). Ez esetben *az államhatár túloldalán lakók mintegy a túlélésükre játszanak, amikor a központba ingáznak*. Az ilyen magatartásokat neveztük el tehát összefoglalóan "túlélési taktikáknak". Megjegyezzük, hogy ezek önmagukat fölszámoló taktikák, amennyiben az egyén sikeres "túlélése" a közösségi túlélés sikerét kérdőjelezi meg (Szabó L. T. 1993). Magyarország északkeleti határai mentén a "felzárkózási stratégiával" találkoztunk. Ilyen "túlélési taktikákat" az Alföld déli határa mentén tanulmányoztunk (Kántor Z. 1997). Hogy megértsük az ilyen magatartásokat, tárgyalni fogjuk ennek a másik régióknak az adottságait, azokat a társadalmi csoportokat, amelyek "túlélési taktikákat" alakítanak ki, végül pedig saját önértelemzésüket.

A Szeged-Szabadka-Temesvár régió. A régió legfőbb sajátossága, hogy *társadalma tervszerűen alakult ki, és erőteljesen modernizálódott a XIX. század harmadik harmadában*. A régió több centrumú, ami akadályozza egy körzetközpont kialakulását, mégsem tudja megátolni a Magyarország felé tartó elvándorlást.

A Tisza-Marostól délre eső régió csak a XVII-XVIII. század fordulóján szabadult meg az oszmán birodalomtól és tagolódott be a Habsburg monarchiába. Pacifikálása katonai tervek szerint folyt (készítésükben Kempelen Farkas játszott meghatározó szerepet) és a hadsereg hajtotta végre. A lakosságot etnikailag tudatosan keverték, mint ahogy településeiket is tervszerűen építették föl. A régió a mezőgazdasági termelés kitüntetett területévé vált, míg igazgatása hosszú ideig katonai maradt, a császár közvetlen ellenőrzésével ("Vajdaság", politikai függetlenséget és katonai autonómiát garantált). Ezek a körülmények eredeti tökefölhalmozást tettek lehetővé a mezőgazdaság révén, függetlenséget a feudális jellegű önkormányzati közigazgatástól, valamint a származási tudat elhalványulását és a szomszédsági tudat megerősödését.

A régió az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte óta mezőgazdasági és közlekedési iparral gyarapodott, aminek következtében folytatódott vagy újra kezdődött a betelepülés, most már a Monarchia iparilag fejlettebb területeiről. Míg Szabadka a piacra termelő mezőgazdaság központjává vált, addig Temesvár a Monarchia közlekedési iparának egyik fellelegvára lett. Ha lett is volna tradicionális társadalma ennek a régióknak, ennek a fejlődésnek a révén fölbomlott volna. Maga a régió sok szempontból inkább a Pozsony-Bécs-Győr térségre, mintsem a bihari, a szatmári vagy a beregi térségre emlékeztet.

Annál is inkább, minthogy ez a régió is több központú, akárcsak Magyarország északnyugati határszéle. A több központúság azt jelenti, hogy egyik vonzásközpont sem tudott a régió egyedüli vonzásközpontjává fejlődni. Mint láttuk, sokkal inkább egyfajta munkamegosztás alakult ki köztük, ami a mai napig érzékelhető. A régió potenciális vonzásközpontja Temesvár lett volna, ha az impériumváltás ezeket a folyamatokat nem fékezi le. (Pozsony példája.) Budapest nagyjából hasonló hatást gyakorolt volna a régióra, mint amilyent Bécs gyakorol most az említett északnyugat-magyarországi határszél esetében.

"Túlélő" csoportok és taktikák. A régió lakossága etnikailag vegyes, tehát nem érvényes rá a tradicionális térségek jellegzetessége, az egy nyelvű kommunikáció. Mégsem mondhatjuk, hogy a "túlélési taktikák" mindenkire egyaránt érvényesek volnának.

Az 1989/90-es fordulat, Jugoszlávia fölbomlása, majd pedig a szerbiai háborúk óta Szabadka elvesztette azt a vonzását, hogy rajta keresztül más országok állampolgárai (elsősorban magyarok és magyarországiak) Nyugatra távozhattak. Azt a vonzását is jórészt elvesztette, amit a magasabb életszínvonal és a bőségebb kereskedelmi ellátottság jelentett. Temesvár sokkal inkább Románia belseje felé gyakorolt vonzást, mintsem a határ jugoszláv vagy magyar oldalán élők felé. Szeged és Budapest vonzása viszont fokozatosan kiemelkedett. Közvetlenül a fordulat után, a jugoszláv háborúk megindulásáig Szeged mint a csempészetet, attól kezdve a balkáni maffiát (is) vonzotta. Budapest klasszikus szolgáltatásokkal vált a régió vonzasközpontjává (légikapu a nemzetközi közlekedésben, szállodalánc és bankrendszer).

Ha az illegális mozgásoktól eltekintünk - amelyek persze ugyancsak a határközi együttműködések változatai, csupán szellőztetni nem ildomos őket -, akkor megállapítható, hogy *ez a központ elsősorban magyarul beszélőket, iskolázottakat és fiatalokat - főként férfiakat - vonz.* A vonzás nem terjed ki a napi munkavállalásokra vagy a szolgáltatásokra (illegális szolgáltatásokat kivéve, amelyekkel viszont a jószerével a Duna-Tisza köze tele van). Ebben a tekintetben Bécs szerepe példaszzerű, mert a Dunántúl északnyugati felére nézve meghatározó. A Szeged-Kecskemét-Budapest tengely viszont az említett illegális "vállalkozások" és vállalkozók mellett főként a magasan képzett fiatalokat vonzza.

"Túlélési taktikáik" az olcsó és elméletigényes (műszaki) képzettség megszerzésétől az ún. állásbörzéken és magyarországi részképzésekben való részvételen keresztül a budapesti legális, féllegális és illegális elhelyezkedésig terjednek. Ezen a szűk és igényes munkaerőpiacon csak kevesen tudnak megkapaszkodni, helyt állani. Éppen a kevesek válnak azonban olyan szerep modellé, amely egyre szélesebb körökben hódít. Nem csoda, ha a régióban működő felsőoktatási intézmények egyre kevésbé kooperálnak, nincs érdeklődés irántuk. A fordulat előtti, többé-kevésbé sikeres kooperációkat nem a fogyasztói igények kényszerítették ki, sokkal inkább a politikai elit összefogása és együttműködési vágya. Mióta ezek a késztetések megszűntek, gyakorlatilag megszűntek az egyetemi együttműködések is. Helyettük az ingázás a határ egyik oldaláról a másik felé mind kifejezettebbé válik.

Önértelmezések. "Túlélési taktikáikat" modernizációs, nem pedig tradicionális ideológiával értelmezik.

Az elvándorlással kapcsolatos önértelmezések közt a nemzeti, hazafias, patrióta stb. önértelmezés ritkán fordul elő. Még akkor sem, ha világos, hogy az egyéni elvándorlások a régióban maradtak modernizációs esélyeit egyértelműen rontják (az ún. fogoly-dilemma mintájára ez egy nyereséget is, veszteséget is maximalizáló játszma mintájára képzelhető el). Sőt, Budapestet és Magyarországot is sok esetben csupán a vándorlás egyik állomásának tekintik nagyobb európai vonzasközpontok irányába.

Nagy szerepet játszanak viszont a munkahellyel, elhelyezkedéssel, képzettséggel és jövedelemmel kapcsolatos elvárások és magyarázatok. Etekintetben *az elvándorlók hasonlítanak az 1980-as évek magyarországi fiatal munkavállalóira*, akik szintén a munkahely minőségét, a társas kapcsolatokat, az alá-fölrendeltség meglétét vagy hiányát

tekintették meghatározó tényezőnek a munkahelyen maradásban vagy a munkahely megváltoztatásában. A régióban elvándorló (főként romániai) fiatalok értékrendszere és elvárásai a magyarországi nyolcvanas éveket tükrözik vissza.

Szintén fontosak az élet minőségével kapcsolatos vélt vagy valóságos előnyök. A társas kapcsolatok, lakáslehetőségek, szabad mozgás, szélesebb körű fogyasztás lehetősége mellett demokratikusabb köz- és magánéleti viszonyokat tapasztalnak és / vagy várnak az elvándorlók a vonzásoközpontokban. Mindez társul azzal a reménytelenséggel, amellyel az otthoni (romániai, szerbiai) viszonyokat kommentálják. Az értékeknek ez a rendszere egyértelműen tükrözi a tradicionális kapcsolatoktól való elfordulást és egy modernizációs ideológia átvételét, amely nagyjából a nyolcvanas évekből származik.

A magatartásoknak ez a második típusa nem kedvez a határmenti együttműködés tradicionális fölfogásának, mint ahogy nem kedvez a felsőoktatás hagyományos fölfogásának sem. A régió problémája, hogy az itt élők modernizációs ideológiával értelmezik azt, amit tesznek, miközben a valóságban maga a térség a határ egyik oldalán sem fejlődik igazán. Ez persze megkönnyíti az elsődleges beilleszkedést a vonzásoközpontba, amelynek színvonala azért nem különbözik drámai módon Temesváretől vagy Szabadkától (míg például Bécs színvonala drámaian különbözik akár Győrtől, akár Pozsonytól). Viszont nem biztosít távlatokat azoknak, akik ide vándoroltak. Az ő útjuk ezek után vagy a továbbvándorlás, vagy a visszafordulás. Meg is kapaszkodhatnak, de akkor osztozniuk kell abban a perspektívában, amit a befogadó térség és a befogadó ország tud nyújtani az ott élőknek.

Régiók Európája?

Egy PHARE program (CBC: *Cross Border Cooperation*) éppen azzal a szándékkal jött létre, hogy segítse a határmenti övezetekben élők együttműködését. Ezen keresztül egyrészt csökkenteni kívánja az államok közt meglévő politikai feszültségeket, másrészt javítani azokat a társadalmi együttműködések, amelyeket az államhatárok megléte akadályoz.

A támogatásra kijelölt európai térségek valamilyen szempontból gazdasági segítségnyújtásra szorulnak. Nem föltétlenül elmaradtak (pl. a Bécs-Pozsony-Győr térség), de mindenképp egyoldalúan fejlettek. Ahhoz, hogy valódi potenciáljuk kibontakozhassék, egymás segítése szükséges. Ilyen esetben államok fölötti segítséget nyújt a CBC. Más térségek (pl. a Kassa-Ungvár-Csernovic-Nyíregyháza térség) stagnálnak. Itt a gazdasági föllendüléshez van szükség támogatásra, különös tekintettel a stagnálás miatt növekvő társadalmi feszültségekre. A segítségnyújtás regionalizálása némileg könnyít az uniós döntéshozatalra nehezedő állami nyomásokon. Egy-egy régió több határon nyúlik át, tehát egyszerre több államnak is segítséget nyújthat. Ez csökkenti az uniós támogatásért folyó rivalizálást, egyúttal pedig a segélyezendő államok kiválasztását politikai döntéshozó fórumok helyett (mellett) szakértői tervező asztalokra helyezi át.

E törekvések mögött fölfedezhetjük azt az elgondolást, amelyet a "régiók Európája" néven ismerünk. Az elgondolás *alternatív*, amennyiben a nemzetállamok integrációja mellett (helyett?) kisebb vagy nagyobb, de mindenképp a nemzetállami határokat összekapcsoló-átfedő egységeket tart szem előtt. Ezek az egységek nem állam fölöttiek - erre az Uniónak más döntéshozatala van -, hanem alacsonyabb szintűek, mint az egyes államok döntéshozatala. Az uniós integráció alternatív elgondolása szerint az állam fölötti integrációs mechanizmusokra mintegy rásegíthetnek mint alulról jövő támogatások. (A közép- és kelet-európai monarchiák

történetében az elgondolás nem ismeretlen.) A "régiók Európája" azt az átmeneti korszakot tükrözi, amikor még nem lehetett biztosan tudni, mikor és hogyan bővíthető az Unió. Egyben tükrözi azt az alternatív gondolkodást is, amelyet az Unió régebbi elnevezése fejezett ki (European Communities). Az elnevezés a társulás egy lehetséges változatára utal. Eszerint nem a nemzetállamoknak kellene társulniuk, hanem olyan regionális együttműködéseknek, amelyek aztán új közigazgatási formációk kialakulását is maguk után vonják.

Hogyan képzelem a CBC program a régiók együttműködését? Az elgondolás az, hogy az együttműködő régiók lakossága - államaik politikai identitását nem veszélyeztetve - olyan közös projekteket valósít meg, amelyek a térség modernizációját fölgyorsítják, gazdasági potenciálját kibontakoztatják. A program filozófiája szerint ezeket a helyi együttműködések a központi állami adminisztrációk nem vagy nem eléggé segítik, ezért van szükség helyettük és fölöttük a támogatásra. A programot tervező szakértők olyan együttműködésekre számítanak, amelyek a modernizációt anélkül gyorsítják föl, hogy az illetékes állami döntéshozatalt lényegében megkérdőjeleznék.

Ezért van kitüntetett szerepe a CBC-programban a gazdaságnak és a gazdaságot segítő infrastruktúrának. Az oktatás ebből a nézőpontból humán erőforrás - ezért is kell fejleszteni -, mint ahogy a kultúra a jóléti szolgáltatások része. A CBC program e tekintetben a hetvenes és nyolcvanas évek emberi erőforrás gazdálkodásának nézeteit osztja. Ugyanazok a gyöngye pontjai is. Az 1989/90-es fordulat óta tudjuk - vagy megerősödtünk benne -, hogy ez a nézőpont csupán egyike a lehetségeseknek. A gazdasági együttműködéseknek nemcsak politikai, hanem társadalmi és kulturális összetevői is vannak. Tegyük hozzá - ami szintén a fordulat tanulsága -, hogy Európa keleti, tradicionálisabb felében a racionális gazdasági gondolkodás gyakran szenved hajótörést épp ezeken a tényezőkön.

Kutatásunk azt szemlélteti, hogy a mi régióinkban az eredményes együttműködések nem egyenrangú felek között valósulnak meg. Az eredmények együttműködések mögött vagy történelmi tradíciók állanak, vagy pedig a centrum-periféria jól ismert problémái. Ha az államhatárok mindenhatóságát meg lehet kérdőjelezni, mégpedig a PHARE-ra hivatkozva, akkor az együttműködőkről kiderül, hogy azonos helyi közösséghez tartozóknak vallják magukat, vagy pedig beszippantják őket a nagy modernizációs központok.

Nem biztos, hogy a PHARE programtervezői induláskor már tisztában voltak ezzel (annál kevésbé, mert megfelelő kutatások ebből a térségből nem álltak rendelkezésükre). Ahol azonban a gyanú fölmerült, hogy elhárítható, vissza kellett hátrálniuk a résztvevő államok központi adminisztrációjához. Hiszen az egész program - sőt a "régiók Európája" - fő ellentmondása az, hogy a centrumok révén és által akar decentralizálni. A program a határok mentén élők közti eltéréseiből indul ki, és olyan projekteket támogat, amelyek csökkentik az eltéréseket, viszont növelik az együttműködések. Mint uniós program felülről lefelé működik, azaz a részt vevő országok kormányai jelölik ki a potenciális együttműködőket. Vizsgálataink ezzel szemben azt szemléltetik, hogy sikeres együttműködések - legalábbis a vizsgált határszéleken - *alulról fölfelé alakulnak ki, és a határmenti lakosság érdekezésségén alapulnak*. Ezért a regionális fejlesztési programoknak - mint a PHARE CBC - Európa keleti felén elsősorban határmenti vonzásközpontok kifejlesztéséhez kellene hozzájárulnia. .

Irodalom

Béres Cs., Mojzesné Székely K. 1996 "Magyar-román határmenti együttműködés a szociális szakemberképzésben, valamint a humán és társadalmi erőforrások fejlesztésében" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Drahos P. et al. ed. 1994 **Divided Nations**. Budapest: Oktatókutató Intézet

Forray R. K., Pribersky A. ed. 1992 **A határmenti együttműködés és az oktatás**. Budapest: Oktatókutató Intézet

Forray R. K., Imre A. 1994 **A határmenti települések együttműködési lehetőségei a szakképzésben** (kézirat). Budapest: Oktatókutató Intézet D 4491

Forray R. K., Kozma T. 1992 **Társadalmi tér és oktatási rendszer**. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Glatz F. 1993 **Minderheiten in Ost-Mitteuropa**. Budapest: Europa Institut

Híves T., Radácsi I. 1997 "Határmenti térségek történeti-statisztikai elemzése" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Hüfner K. ed. 1995 **Higher Education Reform Processes in Central and Eastern Europe**. Frankfurt a. M. etc: Lang (Schramm J. ed. *Ökonomische Theorie der Hochschule* Vol 7)

Imre A. et al. 1996 **Határmenti együttműködés az oktatásügyben**. Zárótanulmány a T4917 sz. OTKA-kutatásról (kézirat). Budapest: Oktatókutató Intézet D 4834

Kántor Z. 1997 "Jövőképzelés és kivándorlás" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Kovács P. 1996 **Nemzetközi jog és kisebbségvédelem**. Budapest: Osiris

Kozma T. et al. 1996 **A harmadfokú képzés területi különbségei**. Kutatási beszámoló a Miniszterelnöki Hivatal ifjúsági koordinációs tanácsa számára (kézirat). Társszerzők: Híves T., Radácsi I. Budapest: Oktatókutató Intézet D 4892

Kozma T. 1997 "Határmenti együttműködés a felsőoktatásban: felzárkózási stratégiák és együttműködési taktikák" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Ladányi A. 1996 **A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása** (kézirat). Budapest: Oktatókutató Intézet D 4880

Lénárd G. 1996 "A Phare CBC program" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Orosz I. 1996 "Esettanulmány a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola születéséről" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Rechnitzer J. ed. 1996 **Az osztrák-magyarhatár menti térségek együttműködésének új dimenziói, egy potenciális eurorégió körvonalai**. Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet Közleményei 33. Győr: MTA RKK ÉDO

Seewann G. ed. 1992 **Minderheitenfragen in Südosteuropa**. München: Oldenbourg

- Sidó Z. 1996 "Komáromi városi egyetem" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár
- Süli-Zakar I. 1996 "A határon átnyúló (CBC) kapcsolatok kiépítésének lehetőségei és akadályai Magyarország északkeleti határai mentén" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár
- Szabó L. T. 1993 "Ki vagyok én? Identitástudat és kisebbségi lét." **Educatio 2:** 235-44
- Székely E. 1995 **A határmentiség, a határmenti kulturális és oktatási kapcsolatok szerepe Borsodban** (kézirat). Budapest: Oktatókutató Intézet D 4740
- Vehrer A. 1997 "Határmenti együttműködés a felsőoktatásban: Szakirodalmi tanulmány" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár